

Sahib Məmmədov

**CƏZA ÇƏKMƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ƏMƏYİN TƏŞKİLİ VƏ CƏZASINA BAŞA
VURMUŞ ŞƏXSLƏRİN ƏMƏK BAZARINA ÇIXIŞI**

BAKI-2011

MÜNDƏRİCAT

XÜLASƏ

GİRİŞ

ÖLKƏNİN PENİTENSİAR SİSTEMİNDƏ ƏMƏYİN TƏŞKİLİNİN VƏZİYYƏTİ

Penitensiar müəssisələrdə məhkumların əməyə cəlb edilməsinin qanunvericilik əsasları

Penitensiar müəssisələrdə iş yerlərinin imkanları və vəziyyəti

Əməyə cəlb etmə göstəriciləri

Məhkumların əməyə cəlb edilməsinə dair beynəlxalq standartlar

CƏZASINI BAŞA VURMAQDA OLAN ŞƏXSLƏRİN AZAD OLUNDUQDAN SONRA ƏMƏYƏ ÇIXIŞININ TƏMİN OLUNMASI İSTİQAMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTLƏR

Məhkumların təhsili

MƏHKUMLARIN VƏ CƏZASINI BAŞA VURMUŞ ŞƏXSLƏRİN ƏMƏYƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN PROBLEMLƏRİ

PROBLEMLƏRİN HƏLLİNƏ YÖNƏLƏN TƏDBİRLƏR VƏ SİYASƏT

TÖVSIYYƏLƏR

XÜLASƏ

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan və cəzasını başa vuran şəxslərin əməyə cəlb edilməsi, onların peşə vərdişlərinin və artırılması aktual problem olaraq qalmaqdadır. Xüsusən də Penitensiar Xidmətin cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan məhkumların əmək qabiliyyətli hissəsinin əməyə və peşə təhsilinə cəlb edilməsi ilə bağlı müxtəlif dövlət proqramlarında və onların icrası ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər planında müxtəlif fəaliyyətlərin nəzərdə tutulmasına baxmayaraq problemin həlli istiqamətində ciddi irəllyişlərə nail olunmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsində və Əmək Məcəlləsində məhkumların əməyə cəlb olunmasının hüquqi əsas və qaydaları müəyyən edilmişdir və bu hüquqi əsaslar beynəlxalq standartlara cavab verir.

Təqdim olunan bu tədqiqat materialında məhkumların və cəzasını başa vuran şəxslərin əməyə və təhsilə cəlb olunmasının hüquqi əsasları təhlil edilmişdir.

Eyni zamanda tədqiqatda məhkumların əməyə cəlb olunması ilə bağlı problemlərin səbəbləri, əməyə və təhsilə cəlb olunma ilə bağlı praktikada mövcud olan problemlər də araşdırılmışdır. Məhkumların əməyindən istifadəyə əngəl yaradan normaların təkmilləşdirilməsi, həmçinin praktikada mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün siyasət variantları təklif edilmiş və tövsiyələr verilmişdir.

Sənəd Ölkənin cəza sistemində həyata keçirilən hüquqi islahatlara dəstək vermək, eləcə də cəzasını başa vurmuş insanların resosializasiya və reintegrasiya problemlərinin həllinə yardım etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır.

Sənəddə Dövlət satınalmalarına dair qanuna əlavə və dəyişikliklərin edilməsi də təklif edilmişdir. Bu dəyişikliklərin edilməsi Cəza çəkmə Müəssisələrinin dövlət satınalmalarında iştirakına şərait yarada bilər ki, bu da məhkumların faydalı əməyə cəlb edilməsində, onların məşğulluğunun təmin edilməsində, peşə vərdişlərinin saxlanılmasında və artırılmasında müsbət rol oynaya bilər.

GİRİŞ

Sovetlər birliyinin mövcud olduğu dövrdə məhkumların əməyindən geniş istifadə olunurdu. O zaman cəza çəkmə müəssisələri də İslah Əmək Müəssisələri adlanırdı və əməyə cəlb etmə islah prosesinin ən vacib elementlərindən hesab edilirdi. Halbuki həmin dövrdə məhkumların əməyə cəlb edilməsinin əsas məqsədi ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməklə xalq təsərrüfatının mühüm hissələrinin inkişafı təmin edilirdi. Sovet cəza sistemi məhkumların əməyindən səmərəli istifadə edərək iri tikintilər, o cümlədən nəqliyyat və digər kommunikasiyaya aid tikintilərdə məhkumların əməyinin tətbiqi ciddi iqtisadi vəzifələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradırdı. Sovetlər Birliyinin süqutu mövcud sistemin dağılmasına gətirib çıxardı.

Postsovet ölkələrində hökm sürən kütləvi işsizlik penitensiar müəssisələrdən də yan keçməmişdir. Odur ki, bu ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda məhbusların əməyə cəlb edilməsi ciddi problem olaraq qalmışdır. Halbuki məhbusların əməyə cəlb olunması həm bu insanların ictimai faydalı əməklə məşğul olmalarına və beləliklə də islah olunmalarına və həm də işləməklərinin müqabilində qazanc əldə etmələrinə imkan verərdi. Qaydalarda məhbusların əməyə cəlb edilməsi vacib aspekt kimi ortaya qoyulmuşdur. Qaydalara görə « **əgər həkimin rəyinə əsasən məhbusların fiziki və psixoloji sağlamlığı imkan verirsə, onda onlar əməyə cəlb edilə bilərlər**» Penitensiar müəssisələrdə məhbusların əməyindən istifadə edərkən cəmiyyətdə olduğu

kimi əmək standartlarına ciddi surətdə əməl olunmalı, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydalarına əməl olunmalıdır.

Hazırda mövcud olan şərait məhkum əməyindən geniş istifadəyə şərait yaratmır. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı, özəl sektorun yaranması fonunda məhkum əməyindən istifadə o qədər də cəlbədiçi görünür. Hazırda cəza çəkmə müəssisələri adlanan keçmiş islah əmək müəssisələrinin istehsalat sahələri demək olar ki, istifadə olunmur. Onlardan bir hissəsi artıq ləğv edilmişdir. Rəsmi statistikaya görə Azərbaycanda hazırda məhkumların 29,9 faizinin əməyə cəlb olunur ki, onlardan da yalnız 5,7 faizi istehsalat sahələrində çalışır.

Eyni zamanda hazırda əməyə cəlb edilmiş məhkumlar da özlərini və azadlıqda olan ailə üzvlərini sosial cəhətdən müdafiə edə bilmirlər.

Bununla belə cəza çəkən şəxslərin əmək fəaliyyətini həyata keçirməsinin olduqca müsbət nəticələri vardır. Əmək fəaliyyəti ilk növbədə əmək stajının və sığorta stajının artmasına, sosial sığorta fonduna vəsaitin toplanmasına, beləliklə də gələcək sığorta hadisələri zamanı və pensiyaya çıxarkən sosial baxımdan qismən təminatın olmasına gətirir. Ən əsası isə məhkumun əməyə olan münasibəti dəyişmir və onun peşə vərdişi və peşə qabiliyyəti nəinki qalır, hətta inkişaf edir.

Azərbaycanın cəzaçəkmə sistemində məhkumların əməyə cəlb edilməsi üçün zəruri qanunvericilik bazası yaradılmışdır. İndi qarşıda duran əsas vəzifə məhkumların hər birinin peşə qabiliyyətinə və bacarığına uyğun olaraq onların işlə təmin olunmasıdır. İşlə təmin olunma göstəricilərinin artırılması üçün zəruri olan müəssisələrdə iş yerlərinin və istehsalat sahələrinin yaradılması ilə bitmir. Bu kompleks şəkildə həll edilməlidir. Burada əsas məsələlərdən biri də məhkumların peşə vərdişlərinin artırılması, peşə təhsilinin təşkilindən ibarətdir. Hər bir məhkum cəza çəkərkən əməyə cəlb olunursa və ya hər hansı ixtisas üzrə təhsil alırsa, deməli o həm də cəmiyyətə qayıdış üçün hazırlaşır. Belə halda onun üçün reintegrasiya və resosializasiya prosesi daha asan olacaqdır. Dövlət cəza çəkən və cəzasını başa vuran insanların əməyə cəlb edilməsi ilə bağlı son illərdə bir sıra tədbirlər həyata keçirməkdədir. Cəzaların icrası Məcəlləsində müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmiş, "Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında" Qanun qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli 3043 sayılı sərəncamı ilə təsdiq olunmuş **«2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı»** (YADİDP) və Dövlət proqramının icrası məqsədi ilə qəbul olunmuş **«2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı»nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı**nda (TP) (2008-2010-cu illər)

Azadlıqdan məhrumetmə yerlərində saxlanılan şəxslərin və cəzasını başa vurmuş şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması prioritet məqsədlərdən biri kimi qoyulmuşdur.

Dövlət Proqramının **YADİDP və səmərəli idarəetmə** adlanan 7.3. bölməsində məhkəmə hüquq islahatları yarımbaşlığında göstərilir ki, *«Məhkumların cəmiyyətə yenidən integrasiya və adaptasiya olunması istiqamətində onların azadlığa buraxıldıqdan sonra əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşələrə yiyələnməsi məqsədilə cəzacəkmə müəssisələrində istehsal sahələrinin yaradılması davam etdiriləcək, eləcə də həmin şəxslərin cəmiyyətə yenidən integrasiyası prosesinə yardım etmək məqsədilə əhali arasında maarifləndirmə gucləndiriləcəkdir»*. Tədbirlər Planının (TP) 4.1.3.5.2. bəndində isə *«Məhkumların azadlığa buraxıldıqdan sonra əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşələrə yiyələnməsinin təmin edilməsi»* bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

ÖLKƏNİN PENİTENSİAR SİSTEMİNDƏ ƏMƏYİN TƏŞKİLİNİN VƏZİYYƏTİ

Penitensiar müəssisələrdə məhkumların əməyə cəlb edilməsinin qanunvericilik əsasları

Məhkumların əməyi Cəzaların İcrası və Əmək Məcəllələri ilə tənzim olunur. Cəzaların İcrası məəcəlləsinin 12-ci fəslə "Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan

məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərin əməyi, ilk peşə-ixtisas təhsili və peşə hazırlığı” adlanır. Məcəllənin 95.1. maddəsində göstərilir ki, *“Hər bir məhkum cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş yerdə və işlərdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdır. Cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti məhkumların cinsini, yaşını, əmək qabiliyyətini, sağlamlığını, imkan daxilində ixtisaslarını nəzərə alaraq, onları faydalı əməyə cəlb etməlidirlər. Məhkumlar bir qayda olaraq cəzaçəkmə müəssisələrinin istehsalat sahələrində, bu müəssisələrin normal fəaliyyətinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş təsərrüfat və məişət işlərində, habelə cəzaçəkmə müəssisələrindən kənar digər istehsalat obyektlərində müəyyən olunmuş qaydada mühafizə və təcrid olunmaqla əməyə cəlb olunurlar. Məhkumlar cəzaçəkmə müəssisəsində müdiriyyətin icazəsi ilə fərdi əməklə məşğul ola bilərlər. Cəzaçəkmə müəssisələrində təsərrüfat və məişət işlərinə cəlb edilmiş məhkumların sayı müəssisədə cəza çəkməsi nəzərdə tutulan məhkumların sayının on faizindən çox ola bilməz. Məhkumların əməyindən istifadə edilməsinə icazə verilməyən işlərin siyahısı cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları ilə müəyyən edilir”*.¹

Məhkumlar üçün nəzərdə tutulan əmək normaları və qaydaları ayrı-ayrı istisnaları çıxmaqla Əmək Məcəlləsinin tələblərinə uyğun həyata keçirilir. Məcəllənin 96.1. maddəsinə görə *“Məhkumların iş vaxtının müddəti, əməyin mühafizəsi və istehsalat sanitariyası qaydaları əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir”*² Bununla belə Penitensiar sistemin xüsusiyyətləri bəzi məhdudiyətlər mövcuddur.

Məsələn, Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 95.6. maddəsinə görə *“Məhkumlara əmək mübahisələrinin həlli üçün əmək fəaliyyətini dayandırmaq və tətıl etmək qadağan edilir. Üzrsüz səbəbdən əməkdən imtina edilməsi və ya əmək fəaliyyətinin dayandırılması cəzanın icrası qaydalarının pozulması sayılır və məhkuma tənbeh tədbirlərinin tətbiq edilməsinə və ya onların maddi məsuliyyətə cəlb olunmasına səbəb olur”*³.

Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 97.1. maddəsinə görə *“Məhkumlar əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq əməyin ödənilməsi hüququna malikdirlər”*⁴.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Cəza çəkmə Müəssisələrində əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi Cəzaların İcrası Məcəlləsinin tələblərinə əməl edilməklə Əmək Məcəlləsinə uyğun tətbiq edilir. Məhkumlar əmək fəaliyyəti zamanı istehsalat zədələnməsi və ya peşə xəstəliyinə tutulduqda sağlamlıqlarına dəymiş zərərə görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada kompensasiya alırlar.

Bununla belə Əmək Məcəlləsinin 17-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə *“Hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar müvafiq qanunvericilik əsasında, habelə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmlərinin icrası zamanı müvafiq dövlət orqanlarının nəzarəti altında yerinə yetirilən işlərdə məcburi əməyə yol verilir”*⁵. Bu müddəanın Əmək Məcəlləsinə daxil edilməsi bir sıra mübahisələr doğurur. Bu barədə aşağıda daha geniş bəhs olunacaqdır.

Ölkənin müvafiq qanunvericiliyi məhkumların əməyə cəlb edilməsinin hüquqi əsasları yaradılmışdır. Bu əsaslar ayrı-ayrı istisnalarla ölkənin tərəfdar çıxdığı müvafiq beynəlxalq normalara uyğundur.

¹ Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi. Mənbə: <http://e-qanun.gov.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15&doctype=1>

² Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi. Mənbə: <http://e-qanun.gov.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15&doctype=1>

³ Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi. Mənbə: <http://e-qanun.gov.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15&doctype=1>

⁴ Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi. Mənbə: <http://e-qanun.gov.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15&doctype=1>

⁵ Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Maddə 17.

Penitensiar müəssisələrdə iş yerlərinin imkanları və vəziyyəti

Hazırda Penitensiar Xidmətin Cəza çəkmə müəssisələrində mövcud olan istehsalat sahələri keçmiş Sovet İttifaqı dövründən qalmış istehsalat sahələridir. Bu sahələrdə mövcud olan istehsalat avadanlıqlarının əksəriyyəti fiziki və mənəvi baxımdan aşınmışdır. Eyni zamanda istehsalat sexləri və istehsalat üçün nəzərdə tutulan digər otaqlar və sahələrin də texniki xarakteristikası müsbət deyildir. Binaların bir çoxu köhnəlmiş, dam örtükləri, isitmə və soyutma sistemləri, ventilyasiya qurğuları sıradan çıxmışdır.

Bir neçə Cəza Çəkmə Müəssisəsində kiçik istehsalat üçün nəzərdə tutulan (əsasən mebel, plastik pəncərə və qapı istehsalı üçün) yeni avadanlıqlar alınmışdır. Penitensiar Xidmətin 5 saylı cəza çəkmə müəssisəsində üzüm dirəklərinin istehsalı üçün yeni istehsal sahəsi yaradılmışdır. Cəza Çəkmə Müəssisələrində istehsalat sahələrinin və istehsal avadanlıqlarının yenilənməməsinin əsas səbəbləri istehsalın zəif olması ilə bağlıdır.

Əməyə cəlb etmə göstəriciləri

Məhkumların əməyə cəlb etmə göstəriciləri yuxarıda qeyd olunduğu kimi olduqca aşağı göstəricilərdir. Məhkumlar bir qayda olaraq cəzaçəkmə müəssisələrinin istehsalat, həmçinin bu müəssisələrin normal fəaliyyətinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş təsərrüfat və məişət işlərində, habelə cəzaçəkmə müəssisələrindən kənar digər istehsalat obyektlərində müəyyən olunmuş qaydada mühafizə və təcrid olunmaqla əməyə cəlb olunurlar. Daxili nizam qaydalarına görə Cəzaçəkmə müəssisələrində təsərrüfat və məişət işlərinə cəlb edilmiş məhkumların sayı müəssisədə cəza çəkəni nəzərdə tutulan məhkumların sayının on faizindən çox olmamalıdır.

Rəsmi statistikaya görə hazırda məhkumların 29,9 faizinin əməyə cəlb olunduğu bildirilir. Lakin bu rəqəm həqiqəti əks etdirmir. Belə ki, digər rəsmi statistikaya görə hazırda məhkumların yalnız 5,7 faizi istehsalat sahəsində çalışır. İstehsalat sahəsində çalışan məhkumlar isə ilk növbədə özlərinin normal şəraitdə saxlanması üçün lazım olan geyim, yataq və məişət əşyalarının, habelə verilmiş sifarişlərə əsasən tikmiş, dəmir məmulatları, mebel, dəmir-beton dirəklər və müxtəlif suvenirlər istehsal edirlər.

Məhkumlardan 6,23 faizi isə təsərrüfat və məişət xidməti işlərində əməyə cəlb olunublar.

Məhkumların əməyə cəlb edilməsinə dair beynəlxalq standartlar

Ölkənin tərəfdar çıxdığı və ya qəbul etdiyi müvafiq beynəlxalq normalar da azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılanların əməyə cəlb edilməsini müsbət hal hesab edir.

Birləşmiş Millətlər təşkilatının “Məhkumlarla minimal standart davranış qaydaları” məhkumların əməyə cəlb edilməsi ilə bağlı aşağıdakı standartları özündə ehtiva edir:

- Məhbusların əməyi onlara əzab verməməlidir;
- Bütün məhbuslar həkimin təsdiq etdiyi fiziki və psixi qabiliyyətlərinə müvafiq olaraq işləməyə borcludur;
- Məhbuslara normal iş gününü dolduran faydalı iş tapşırılmalıdır;
- Məhbusların təmin edildikləri iş, mümkün qədər, onlara azad edildikdən sonra layiqli əməklə məşğul olmaq üçün ixtisaslarını artırmağa, yaxud ixtisas əldə etməyə imkan verməlidir;
- Faydalı peşələri onlardan bəhrələnməyi bacaran məhbuslara, xüsusən yeniyyətmələrə öyrətmək lazımdır.
- Məhbuslar peşənin düzgün seçilməsinə və idarənin tələblərinə və müəssisədəki intizama uyğundursa, özlərinin görmək istədikləri işi yerinə yetirmək imkanına malik olmalıdır⁶.

⁶ Azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin monitorinqi: QHT-lər üçün vəsait. İşgəncələrin qarşısının alınması üzrə Assosiasiya, Demokratik təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu.

1. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində əməyin təşkili və metodları, məhbusları azad əməyin normal şərtlərinə uyğunlaşdırmaq üçün, cəmiyyətdəki analoji əməyə tətbiq edilən kimi olmalıdır. Beləliklə, bu əmək qüvvədə olan norma və texniki tələblərə uyğun olmalı və istehsal prosesinin idarə edilməsinin müasir metodları çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

2. Baxmayaraq ki, məhbusların əməkdən maliyyə gəliri əldə etmək istəkləri keyfiyyətin səviyyəsinin artması və yaxşılaşdırılmasına, həmçinin peşə hazırlığının məqsədyönlüliyinə müsbət təsir edə bilər, bununla belə məhbusların maraqları və onlara islahedici təsirlər bu məqsədlərə tabe etdirməməlidir⁷.

Beynəlxalq standartlara görə həbsdə saxlanılan şəxslər icbari işlərə cəlb edilə bilməzlər. Əməyə cəlb etmə könüllü olmalıdır.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi 12 fevral 1987-ci il tarixli 404-cü iclasında R (87) 3 №-li tövsiyyəsi ilə təsdiq etdiyi «**Avropa Penitensiar Qaydaları**»nda əmək fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakı tələbləri qoymuşdur:

- Həbs yerlərində əməyə daxili rejimin müsbət elementi kimi baxılmalı və ondan heç vaxt cəza kimi istifadə edilməməlidir.
- Penitensiar müəssisənin müdiriyyəti faydalı əmək üçün kifayət qədər şərait yaratmağa çalışmalıdır.
- Məhbuslara təklif olunan işin xarakteri onlara azadlığa çıxdıqdan sonra yaşamaq üçün qazanc əldə etmək qabiliyyətini saxlamağa və yaxşılaşdırmağa imkan yaratmalıdır.
- 13-cü Qaydaya uyğun olaraq iş təqdim edilərkən cinsi əlamətə görə ayrı-seçkiliyə yol verilə bilməz.
- Məhbuslara, xüsusilə gənc məhbuslara səmərə verə bilən və ixtisas hazırlığı elementlərini nəzərdə tutan iş təqdim olunmalıdır.
- İmkan daxilində müvafiq ixtisas seçimi, daxili qaydanın və intizamın tələbləri nəzərə alınmaqla, məhbuslar iştirak etmək istədikləri fəaliyyət növünü seçə bilərlər.
- Məhbusları normal həyata hazırlamaq məqsədilə islah müəssisələrində əməyin təşkili və üsulları cəmiyyətdə olan fəaliyyətin təşkili və üsullarına maksimal uyğun olmalıdır.
- Penitensiar müəssisələrdə məhbusların əməyindən maliyyə gəliri alınması standartlara uyğunlaşdırılma, habelə peşə hazırlığının keyfiyyətinin yüksəlməsi və səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərindən faydalı olsa da, məhbusların mənafeləri bu məqsədə tabe edilməməlidir.
- Məhbuslara iş penitensiar müəssisənin müdiriyyəti tərəfindən, ya müstəqil və yaxud xüsusi podratçı ilə birgə, penitensiar müəssisənin ərazisində və yaxud onun hüdudlarından kənar təqdim olunur.
- İstənilən halda məhbuslar öz əməklərinə görə ədalətli əmək haqqı almalıdırlar.
- Məhbuslar əmək haqqının bir hissəsini şəxsi istifadə üçün icazə verilmiş əşyalar əldə etmək və bir hissəsini ailələrinə ayırmaq imkanına malik olmalıdırlar.
- Məhbusları, azad edilərkən onlara verilmək məqsədilə əmək haqqının bir hissəsini qənaət etməyə həvəsləndirmək lazımdır.
- Məhbusların sağlamlıqlarının qorunması və əməyin təhlükəsizliyi tədbirləri azadlıqda olan işçilər barədə tətbiq edilən tədbirlərdən sərt olmamalıdır.
- Məhbuslara, ixtisas xəstəlikləri də daxil olmaqla, istehsalatda xəsarət almaqla əlaqədar ödəmələr üçün azadlıqda olan işçilərə tətbiq edilən ödənişlərdən az olmayan vəsait nəzərdə tutulmalıdır.

İnsan Hüquqları üzrə təlim və tədqiqat İctimai Birliyi tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı-2006

⁷ Azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin monitorinqi: QHT-lər üçün vəsait. İşgəncələrin Qarşısının alınması üzrə Assosiasiya, Demokratik təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu.

İnsan Hüquqları üzrə təlim və tədqiqat İctimai Birliyi tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı-2006

- Məhbusların maksimal iş günü və iş həftəsi azad işçilərin muzzla işə qəbulunu müəyyənləşdirən yerli normalara və ənənələrə uyğun olmalıdır.
- İmkan daxilində işləyən məhbuslar milli sosial təminat sisteminə daxil edilməlidirlər.
- Məhbusların həftədə ən azı bir istirahət günü, təhsil və digər məşğuliyyət üçün kifayət qədər vaxtı olmalıdır⁸.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası məcəlləsi əməyə cəlb etmə ilə bağlı BMT və Avropanın minimal standartlarının tələblərini nəzərə almışdır. Bununla belə BMT-nin Azərbaycan Respublikasının BMT-nin İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitəsinə təqdim etdiyi ikinci dövrü hesabatla bağlı Komitənin 8-26 noyabr 2004-cü il tarixində keçirdiyi 33-cü sessiyada qəbul etdiyi «**İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitənin yekun qeydləri**»ndə bu müddəa ilə bağlı narahatlıq ifadə olunmuşdur. Komitənin yekun qeydlərində göstərilirdi ki, *“Komitə hazırda iştirakçı dövlətdə Cinayət və Əmək Məcəllələrinə uyğun olaraq cəzaçəkmə müəssisələrində təqsisə bilənənlərə münasibətdə məcburi əməyin islah və cinayət cəzası tədbiri kimi tətbiqindən narahatlıq ifadə edir”*.

Bununla belə ötən dövr ərzində Əmək Məcəlləsinə dəfələrlə əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə baxmayaraq həmin müddət olduğu kimi qalır. Azərbaycan dövləti Komitənin tövsiyyəsini nəzərə almamışdır.

Bununla belə qeyd olunmalıdır ki Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə görə «Məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir»⁹.

Beləliklə, Beynəlxalq minimal standartları ümumiləşdirərək cəza çəkmə sistemində əməyə cəlb etmə zamanı aşağıdakı prinsiplərə əməl olunması vacibdir:

Faydalı əmək cəza xarakteri daşmamalıdır

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyin məhkumların əməyindən istifadənin əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir. Əməyə cəlb etmənin məqsədi heç bir halda məhkuma cəza vermək məqsədi daşmır. Eyni zamanda məcəllədə müəyyən edilir ki:

- Altıмыш yaşından yuxarı kişi, əlli beş yaşından yuxarı qadın məhkumlara, birinci və ikinci qrup əlilliyi, 18 yaşınadək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu olan məhkumlara, hamiləliyi dörd aydan çox olan və ya cəzaçəkmə müəssisələrində nəzdindəki uşaq evlərində uşaqları olan qadın məhkumlara könüllülük əsasında işləməyə icazə verilir. Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar əmək qanunvericiliyinə uyğun işə cəlb edilirlər;
- Məhkumların əməyindən istifadə edilməsi, qadağan olunan işlərin və vəzifələrin siyahısı cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları ilə müəyyən edilir.
- Məhkumların istehsalat fəaliyyəti cəzaçəkmə müəssisələrinin əsas vəzifəsinə, yəni məhkumların islah edilməsinə mane olmamalıdır.
- Məhkumların iş vaxtının müddəti, əməyin mühafizəsi və istehsalat sanitariyası qaydaları əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

⁸ Avropa Penitensiar Qaydaları. Mənbə: http://www.justice.gov.az/view_hr.php?id=9

⁹ Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını Müdafiə Liqası. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə BMT komitəsinə təqdim etdiyi 3-cü dövrü hesabatla alternativ hesabat Bakı-2011.

- Məhkumlara istirahət günləri verilir və onlar əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada səsvermə, iş günü hesab edilməyən bayram günləri və ümumxalq hüzn günündə işdən azad edilirlər
- Məhkumların gördükləri işin xüsusiyyətini nəzərə alaraq, tərbiyə müəssisələri istisna olmaqla, iş vaxtının cəmləşdirilmiş uçotuna yol verilir. Uçot dövründə iş vaxtının müddəti qanunla müəyyən edilmiş gündəlik iş vaxtı müddətindən çox olmamalıdır.
- Məhkumların ödənişli əməyə cəlb edildikləri vaxt ümumi əmək stajına daxil edilir. Əmək stajının hesablanması təqvim ilinin yekununa əsasən, cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti tərəfindən aparılır. Ardıcıl olaraq əmək vəzifələrini yerinə yetirməyən, yaxud digər hallarda işdən boyun qaçıran məhkumların müvafiq dövrdəki iş vaxtları cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyətinin təqdimatına əsasən məhkəmənin qərarı ilə onların ümumi əmək stajından çıxarıla bilər.
- Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan məhkumlar hər il əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş ödənişli məzuniyyətdən istifadə hüququna malikdirlər.
- Məhkum qadınlar hamiləliyə və doğuşa görə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş müddətə işdən azad edilirlər.
- İş normalarını artıqlaması ilə yerinə yetirən və ya müəyyən edilmiş tapşırıqları nümunəvi yerinə yetirən məhkumlara əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş əlavə məzuniyyət verilə bilər¹⁰.

Əmək ödənilməlidir

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinə görə:

- Məhkumlar əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq əməyin ödənilməsi hüququna malikdirlər.
- İş vaxtının normasını tam işləmiş və öz əmək vəzifələrini yerinə yetirmiş məhkumların aylıq əmək haqqının məbləği əməyin ödənilməsinin müəyyən olunmuş minimum miqdarından az olmamalıdır.
- Natamam iş vaxtına görə əməyin ödənilməsi işlənmiş vaxta mütənasib və ya istehsaldan asılı olaraq həyata keçirilir.
- Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin əmək haqqının ödənilməsi qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir¹¹.

İş vaxtı standart iş günü vaxtından çox olmamalıdır

Cəzaların İcrası Məcəlləsinin şərtlərinə görə məhkumların iş vaxtının müddəti Əmək Məcəlləsinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Bu isə o deməkdir ki, məhkumların həftəlik iş vaxtı 40 saat müəyyən edilir. Bununla belə *“Məhkumların gördükləri işin xüsusiyyətini nəzərə alaraq, tərbiyə müəssisələri istisna olmaqla, iş vaxtının cəmləşdirilmiş uçotuna yol verilir. Uçot dövründə iş vaxtının müddəti qanunla müəyyən edilmiş gündəlik iş vaxtı müddətindən çox olmamalıdır”*¹².

¹⁰ Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi: Mənbə: <http://e-qanun.gov.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15&doctype=1>

¹¹ Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi: Mənbə: <http://e-qanun.gov.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15&doctype=1>

¹² Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi: Mənbə: <http://e-qanun.gov.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15&doctype=1>

İş yerlərində sağlamlıq və təhlükəsizliyə dair tələblər cəza çəkmə müəssisələrindən kənar yerlərdə tətbiq olunan standartlara uyğun olmalıdır

Cəzaların İcrası Məcəlləsinə görə məhkumların əməyinin mühafizəsi, o cümlədən iş yerlərində təhlükəsizlik texnikası qaydalarını əməl olunmasının qayda və şərtləri Əmək Məcəlləsi və digər müvafiq normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

CƏZASINI BAŞA VURMAQDA OLAN ŞƏXSLƏRİN AZAD OLUNDUQDAN SONRA ƏMƏYƏ ÇIXIŞININ TƏMİN OLUNMASI İSTİQAMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTLƏR

Məhkumların təhsili həm müvafiq beynəlxalq normalarda, həm də Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktlarına məhkumların islah olunması, onların cəmiyyətə tam hazır qayıdışı məsələlərində əsas vacib elementlərdən biri kimi nəzərdə tutulur.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan şəxslərin təhsili ilə bağlı universal standartlar aşağıdakılardır:

- Saxlanmış, yaxud həbs edilmiş şəxs saxlanma və həbs edilmə yerlərində təhlükəsiz və intizam qaydalarını təmin edən ağılabatan şəraitdə, ağılabatan miqdarda, (əgər bu dövlət hesabınadırsa mövcud imkanlar daxilində) tədris, bədi, və informasiya materialları almaq hüququna malikdir;
- Təhsildən bəhrələnməyi bacaran məhboslara-icazə verilən ölkələrdə dini tərbiyə daxil olmaqla- onu davam etdirmək imkanı təmin edilməlidir. Savadsızların və gənclərin təlimi icbari sayılmalı və həbsxana idarəsi buna xüsusi diqqət yetirməlidir.;
- Məhboslara təlimi azad edilən məhboslara sonradan çətinlik çəkmədən oxuya bilmələri üçün, mümkün qədər, ölkədə mövcud olan təhsil sisteminə uyğunlaşdırılmalıdır;
- Bütün müəssisələrdə məhboslara onların fiziki və psixi sağlamlığı naminə istirahətlə və mədəni fəaliyyətlə imkanı ilə təmin edilməlidir;
- Hər bir azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhboslara ən azı öz bəzi maraqlarını və tələblərini ödəməyə imkan verən hərtərəfli təhsil proqramı işlənilib hazırlanacaq və həyata keçiriləcəkdir. Bu cür proqramların məqsədləri müvəffəqiyyətli sosial reabilitasiya perspektivlərinin yaxşılaşdırmaq, məhboslarda ruh yüksəkliyinin saxlanılması, onları əhatə edənlərə qarşı münasibətlərini yaxşılaşdırmaq və öz-özünə hörmət hissənin artırılmasından ibarət olmalıdır.
- Təhsil penitensiar rejim çərçivəsində, təstiq edilmiş fərdi islah proqramına daxil olan, iş günü ərzində hamiya keçirilməsi şərti ilə, əsasən ödənişli əməklə eyni statusa malik, fəaliyyət kimi baxılmalıdır¹³.

Qeyd: Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilə cəlb olunmuş məhkumlar buna görə əmək haqqına bərabər tutulan əmək haqqı alırlar. Məsələn, Finlandiyada kompyuter, dil kurslarına gedən məhkumlar da işləyən sayılır və onlara əmək haqqı ödənilir. Lakin Azərbaycanda belə hal nə qanunvericilikdə nə də praktikada əks olunmamışdır.

- Bütün məhboslara nəzərdə tutulduğu kimi özündə ümumtəhsil fənləri, peşə təlimi, yaradıcılıq və mədəni fəaliyyəti, bədən tərbiyəsi və idmanı, sosial fənləri, kitabxana vəsaitlərini də birləşdirən təhsilə yiyələnmək imkanına malik olmalıdır;

¹³ Azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin monitorinqi: QHT-lər üçün vəsait. İşgəncələrin Qarşısının alınması üzrə Assosiasiya, Demokratik təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu.
İnsan Hüquqları üzrə təlim və tədqiqat İctimai Birliyi tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı-2006

Qənaətbəxş tədbirlər proqram (iş, təhsil, idman və s.) azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin əhvalı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu, barələrində məhkəmə hökmü çıxarılmış və məhkəmə qərarını gözləyən şəxslərin həbsdə saxlandığı, bütün müəssisələr üçün ədalətlidir. Qeyd olunur ki, azadlıqdan ilkin məhrum etmə yerlərində fəaliyyət növləri olduqca məhduddur. Məhbusların qısa müddətdə saxlandığı bu cür müəssisələrdə həbsdə saxlanılanlar üçün fəaliyyətin təşkil edilməsi çətin məsələ hesab edilir. Aydınır ki, söhbət məhkəmə hökmündən sonra, cəzalarını çəkən şəxslər üçün müəssisələrdə fərdiləşdirilmiş proqramların yaradılmasına göstərilən səylərdən gedə bilməz. Lakin azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin, onlar üçün nisbətən yaxşı maddi şəraitin yaradılmasına baxmayaraq sadəcə olaraq öz bağlı kameralarında həftələr, bəzən isə aylarla, darıxmasına yol vermək olmaz. Komitə hesab edir ki, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin günün müəyyən səmərəli hissəsini (8 saat və daha çox) kameradan kənarında, öz vaxtını müxtəlif xarakterli faydalı fəaliyyətə sərf edə bilməsinə səy göstərmək lazımdır. Əlbətdə ki, məhkum edildikdən sonra həbsdə saxlanılan şəxslərin saxlandığı yerlərin şəraiti daha çox münasib olmalıdır.¹⁴

Avropa Penitensiar Qaydalarına görə:

- Hər bir penitensiar müəssisə bütün məhbuslara maksimal geniş və onların fərdi ehtiyaclarına cavab verən, məqsədlərinə uyğun olan təhsil proqramlarından istifadə etmək imkanları verməyə çalışmalıdır.
- İlk növbədə oxumağı, yazmağı və saymağı bacarmayan, habelə ilkin təhsili və peşə hazırlığı olmayan məhbuslara diqqət yetirmək lazımdır.
- Gənc məhbusların, habelə xüsusi ehtiyacları olan məhbusların təhsilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.
- Daxili rejimə əsasən təhsilin statusu əməyin statusundan aşağı olmamalı və məhbuslar təhsil proqramlarında iştiraka görə maliyyə cəhətdən məhdudlaşdırılmamalıdır.
- Hər bir penitensiar müəssisə lazımi qaydada müxtəlif populyar və tədris materiaları, kitablarla və digər məlumat daşıyıcıları ilə komplektləşdirilmiş kitabxanaya malik olmalıdır.
- İmkan daxilində penitensiar müəssisələrin kitabxanalarının işi yerli kitabxana xidmətləri ilə birgə təşkil edilir.
- İmkan daxilində məhbusların təhsili:
 - a. onlar azadlığa çıxdıqdan sonra öz təhsillərini və peşə hazırlıqlarını problemlərsiz davam etdirmələri üçün ümummillə təhsil və peşə hazırlığı sisteminə inteqrasiya olunmalıdır; və
 - b. kənarında olan təhsil müəssisələrinin himayəsi altında həyata keçirilməlidir¹⁵.

Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 100 maddəsində “Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin ilk peşə-ixtisas təhsili və peşə hazırlığı” ilə bağlı tələblər müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə görə:

- Peşəsi və ya ixtisası olmayan məhkumlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrində ilk peşə-ixtisas təhsili və ya peşə hazırlığı həyata keçirilir.
- Hamilə və ya cəzaçəkmə müəssisələri nəzdindəki uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınlar, altmış yaşından yuxarı kişi və əlli beş yaşından yuxarı qadın məhkumlar, birinci və ikinci qrup əlilliyi, 18 yaşınadək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu olan məhkumlar ilk peşə-ixtisas təhsilinə və ya peşə hazırlığına öz arzularına görə cəlb edilirlər.

¹⁴ Azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin monitorinqi: QHT-lər üçün vəsait. İşgəncələrin qarşısının alınması üzrə Assosiasiya, Demokratik təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu. İnsan Hüquqları üzrə təlim və tədqiqat İctimai Birliyi tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı-2006

¹⁵ Avropa Penitensiar Qaydaları. Mənbə: http://www.justice.gov.az/view_hr.php?id=9

- Tərbiyə müəssisələrində ilk peşə-ixtisas təhsili və ya peşə hazırlığı məhkumların iş günü müddəti ərzində həyata keçirilir.
- Cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan məhkumlar ilk peşə-ixtisas təhsili üzrə imtahan vermək üçün əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş müddətə işdən azad edirlər. Bu müddət üçün onlara əmək haqqı hesablanmır, lakin yemək pulsuz verilir.
- Məhkumların ilk peşə-ixtisas təhsili və ya peşə hazırlığı həvəsləndirilir və onların islah edilməsi müəyyən edilərkən nəzərə alınır.
- İlk peşə-ixtisas təhsili və ya peşə hazırlığı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Ölkənin Penitensiar sistemində təhsilin təşkili ilə bağlı bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bütövlükdə məhkumların təhsil problemlərinin həll olunmasından danışmaq mümkün deyildir. Belə ki, müəssislərdə olan texniki peşə məktəblərində müxtəlif peşələr üzrə təhsil nəzərdə tutulsa da əslində bu təhsilin keyfiyyəti olduqca aşağı vəziyyətdədir. Bir çox hallarda peşə təhsilinin həyata keçirilməsi formal xarakter daşıyır və məhkum yalnız belə təhsildən əldə etdikləri müvafiq peşəyə dair diplom alır. Bununla belə Penitensiar Xidmətin bir neçə müəssisəsində o cümlədən 4,5,6,9,15 sayılı Cəza çəkmə müəssisələrində təşkil olunan kompyüter kursları səmərəlidir. Bu kursları müəssisədən kənarında fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış şirkətlər həyata keçirir və kursları müvəffəqiyyətlə bitirənlər müvafiq sertifikatla təmin olunurlar. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu kurslar məhduddur və burada təhsil almaq üçün növbələr vardır.

“Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu da cəzasını başa vurmuş şəxslərin sosial adaptasiyasının təmin olunmasında təhsilə xüsusi yer ayırır. Qanunun 6-cı maddəsində Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasının təmin edilməsi üçün həmçinin aşağıdakı tədbirlərin keçirilməsini də nəzərdə tutur:

- Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə, tibbi və sosial yardımla təmin edilməsi sahəsində müvafiq tədbirləri həyata keçirmək;
- Təhsil almalarına şərait yaratmaq.¹⁶

Qanunun 13-cü maddəsində Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin təhsilinin və peşə hazırlığının təşkili məqsədi ilə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin orta peşə-ixtisas və texniki-peşə təhsili, habelə qısamüddətli peşə hazırlığı kursları vasitəsilə peşələrə yiyələnmələrinə şərait yaradır;
- Cəza çəkməkdən azad edilmiş qadınların himayəsində olan 14 yaşına çatmamış uşaqların məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinə və ya internat məktəblərinə yerləşdirilməsi qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir¹⁷.

Lakin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bu müddəaların praktikada tətbiqində problemlər mövcuddur. Cəzasını başa vurmuş bir çox şəxslər sonradan nə təhsilə, nə də əməyə cəlb olunmaqda müvafiq dövlət qurumlarından hər hansı yardım ala bilmirlər. Belə insanlara cəmiyyətdə olan münasibət, xüsusən də keçmiş qadın məhkumlara olan münasibət onların sosial adaptasiyasını mürəkkəbləşdirir.

¹⁶ Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Maddə 6.

¹⁷ Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Maddə 6.

MƏHKUMLARIN VƏ CƏZASINI BAŞA VURMUŞ ŞƏXSLƏRİN ƏMƏYƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN PROBLEMLƏRİ

Qanunvericiliklə bağlı olan problemlər

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli 3043 sayılı sərəncamı ilə təsdiq olunmuş **“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”**nın (YADİDP) 7.3. maddəsində qeyd olunur ki, “məhkumların cəmiyyətə yenidən inteqrasiya və adaptasiya olunması istiqamətində onların azadlığa buraxıldıqdan sonra əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşələrə yiyələnməsi məqsədilə cəzacekmə müəssisələrində istehsal sahələrinin yaradılması davam etdiriləcək”dir. Eyni zamanda Dövlət Proqramının Tədbirlər planında da bu istiqamətdə konkret tədbirlər nəzərdə tutulur. Tədbirlər Planında “Məhkumların azadlığa buraxıldıqdan sonra əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşələrə yiyələnməsinin təmin edilməsi” göstərilir. Bundan əlavə ölkənin Məşğulluq strategiyasında və bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər planında da bu kateqoriya şəxslərin məşğulluğunun təmin olunmasına yönələn tədbirlər nəzərdə tutulur.

Biz həmçinin yuxarıda Cəzaların İcrası Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi, “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Qanundan da müddəaları göstərmişdik.

Adı göstərilən normativ hüquqi aktların hər birində məhkumların əməyə cəlb olunması, məhkumların və cəzasını başa vuran şəxslərin əmək fəaliyyətinin təmin olunmasının hüquqi əsasları təmin edilmişdir. Bununla belə cəza çəkmə Müəssisələrində məhkumların əməyindən səmərəli istifadədə ciddi problemlər qalmaqdadır. Bu halın mövcud olmasının bir sıra ciddi əsasları da qanunvericiliklə bağlıdır.

Bu gün özəl sektor məhkumların əməyindən istifadə etməyə meyl göstərmir. Bu onunla bağlıdır ki, özəl sektorda işçilərin sayının süni azaldılması və ikili mühasibatlıq geniş tətbiq olunur. Məhkumların bu sektor tərəfindən əməyə cəlb ediləcəyi halda ikili mühasibatlıq və əmək müqaviləsi bağlamadan işə cəlb etmə mümkün olmayacaqdır. Eyni zamanda məhkumların əməyə cəlb edilməsi bir sıra mürəkkəb məsələlərin həllini tələb edir ki, bu baxımdan məhkumların əməyi özəl sektor üçün cəlbəedici deyildir. Ölkədə əmək ehtiyatlarının kifayət qədər olması və bu səbəbdən ucuz işçi qüvvəsinin kifayət qədər olması da özəl sektoru məhkumların əməyindən istifadə etməsini zəruri etmir.

Belə olan halda məhkumların əməyindən dövlət sifarişləri hesabına həyata keçirilən işlərdə istifadə etmək imkanı vardır.

Lakin bu gün dövlət vəsaiti ilə həyata keçirilən iri layihələrin heç birində cəza çəkmə müəssisələri iştirak edə bilmirlər. Daha doğrusu bu müəssisələrə belə sifarişlərin verilməsinə mövcud qanunvericilik şərait yaratmır. “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinə əsasən “Azərbaycan Respublikasında malların (işlərin) və xidmətlərin dövlət satınalmaları bu Qanunun 17 - 21-ci maddələrində qeyd olunan tətbiq şərtlərindən asılı olaraq açıq tender, ikimərhələli tender, məhdud iştiraklı və qapalı tender, təkliflər sorğusu, kotirovka sorğusu və bir mənbədən satınalma metodları ilə həyata keçirilir. Malların (işlərin) satın alınması zamanı satınalan təşkilat açıq tender prosedurlarından əlavə, digər satınalma metodlarından yalnız bu Qanunun 18, 19, 20 və 21-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş şərtlər əsasında istifadə edə bilər”¹⁸.

Qanunun tələbinə görə satınalan dövlət qurumu ilə malgötürən (podratçı) təşkilat arasında müqavilə ixtisaslaşmış dövlət orqanı tərəfindən həyata keçirilən tenderin nəticələrinə uyğun olaraq bağlana bilər. Bu işə cəza çəkmə müəssisələrini həmin satınalmalar üzrə tenderlərdə iştirakını ciddi surətdə əngəlləyir. Əlbətdə Dövlət satınalmaları haqqında Qanun belə

¹⁸ Dövlət satınalmaları haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. Maddə 16.

müəssisələrə və ya bu müəssisələrin baş idarəsinə (Ədliyyə nazirliyinin Penitensiar Xidmətinə) tenderlərdə iştirak etməyə görə hüquqi maneə yaratmır. Lakin belə tenderlərdə iştirak bu müəssisələr üçün praktiki baxımdan mümkünsüz görünür. Bu barədə bir qədər aşağıda bəhs olunacaqdır.

Lakin hazırda mövcud olan qanunvericilik cəza çəkmə müəssisələrində məhkumların əməyindən dövlət satınalmaları vasitəsi ilə istifadəyə şərait yaratmır.

İstehsal imkanları

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi hazırda Penitensiar Xidmətə daxil olan cəza çəkmə müəssisələrində istehsal potensialı olsa da, istehsal sahələrinə aid olan qurğular, avadanlıqlar və binalar fiziki və mənəvi baxımdan aşınmışdır və iri və müasir tələblərə cavab verən istehsalat imkanlarına malik deyildir. Lakin iri həcmli və davamlı dövlət sifarişlərinin olacağı təqdirdə qısa müddət ərzində yenidən qurma işlərinin həyata keçirilməsi, avadanlıq və qurğuların yenilənməsi, zəruri kadr potensialının formalaşdırılması mümkündür.

Məsələn, Penitensiar Xidmətin 4 sayılı Cəza çəkmə müəssisəsində (Qadın müəssisəsi) tikiş sexində dəzgahlar köhnədir və müasir standartlara cavab vermir. Davamlı dövlət sifarişinin olacağı təqdirdə bu müəssisədə istehsalı genişləndirmək və istehsal olunan malların keyfiyyət göstəricilərini qaldırmaq mümkündür.

Digər müəssisələrdə də analoji vəziyyətdir. Lakin sifarişlərin olması vəziyyəti tədricən normallaşdırma bilər. Aparılan araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq bu gün üçün cəza çəkmə müəssisələrinin çərçivəsində aşağıdakı sifarişləri yerinə yetirmək imkanındadır:

- Təhsil müəssisələri üçün mebel, o cümlədən partalar, şkaflar, uşaq bağçaları üçün çarpayılar və s.;
- Ordu üçün mebel, o cümlədən çarpayılar, postellər;
- Ordu üçün geyimlər;
- Dövlət sifarişi ilə tikilən binalar üçün plastik qapı və pəncərələr;
- İnfrastruktur üçün nəzərdə tutulan məhsullar, o cümlədən yol nişanları;

Bunlar hazırda müəssisələrin mövcud potensialla yerinə yetirə biləcəyi sifarişlərin yalnız bir qismidir.

Eyni zamanda müəssisələrin kənd təsərrüfatı üçün müxtəlif təyinatlı avadanlıqlar (üzüm dirəklər, kənd təsərrüfatı alətləri və s.) istehsal etmək potensialı vardır.

Bir çox müəssisələrdə xüsusi qabiliyyəti olan məhkumlar fərdi qaydada əl işlərindən ibarət müxtəlif hədiyyələr, o cümlədən stolüstü oyun vasitələri, tikmə və toxunma məhsullar hazırlayırlar ki, bu da həm ölkə daxili istehlak, həm də xarici turistlərin istehlakı üçün tələb olunur.

PROBLEMLƏRİN HƏLLİNƏ YÖNƏLƏN TƏDBİRLƏR VƏ SİYASƏT

Ölkənin cəza çəkmə sistemində məhkumların əməyə cəlb edilməsi, belə müəssisələrdə istehsalın dirçəldilməsinə praktiki əsasların yaradılması üçün ilk növbədə buna qanunvericilikdə mane olan halların aradan qaldırılması ilə başlamaq zəruridir. Əks halda dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi mümkün olmayacaqdır.

Hazırda dövlət tərəfindən həyata keçirilən satınalmaların bir hissəsinin tenderdən kənar icbari qaydada belə müəssisələrə sifariş şəkildə yönəldilməsi müsbət variantlardan biri ola bilər.

Ölkədə iri satınalmalar həyata keçirən bir sıra mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən, Təhsil, Müdafiə, Nəqliyyat nazirliklərinin, eləcə də digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının sifarişlərinin və dövlət satınalmalarında iştirak edən dövlət şirkətlərinin subpodrat sifarişlərinin bir hissəsi icbari qaydada belə müəssisələrə yönəldilərsə, bu müəssisələrdə məhkumların məşğulluq problemləri əsaslı surətdə həll oluna bilər. Bunun üçün “Dövlət satınalmaları

Haqqında” Qanuna müvafiq əlavələrin və dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Əlavə və dəyişikliklər vasitəsi ilə tenderdənkənar sifarişlərin verilməsinin həcmi, prosedurları və qaydaları elə nizamlana bilər ki, sifariş nəticəsində isehsal olunan malların və ya göstərilən xidmətlərin keyfiyyət göstəriciləri, eləcə də podratçı tərəfin öhdəliklərə əməl etmələri dəqiq reqlamentləşdirilsin.

Digər bir üsul qanunda nəzərdə tutulan qapalı tenderlərə, yalnız belə müəssisələrin cəlb edilməsi ola bilər. Bunun üçün də qanunvericilikdə qapalı tenderlərə cəlb etmə ilə bağlı əlavə müddəalar daxil edilə bilər.

Cəza Çəkmə Müəssisələrinin hər hansı sifariş olmadan malları istehsal edərək bazara çıxarmaq və satış yolu ilə gəlir əldə etmək imkanları da məhduddur. Bunun üçün müəssisələrdə sərbəst vəsait yoxdur. Belə olan halda müvafiq aktla belə müəssisələrə onların təklifləri qiymətləndirilməklə dövlət büdcəsindən faizsiz məqsədli kreditlər verilə bilər. Müvafiq hüquqi əsaslar yaradıldıqdan və maliyyə resurslarının ayrılmasından sonra müəssisələr biznes təkliflərini müvafiq dövlət və bank strukturlarına təqdim edə bilərlər. Təkliflər qiymətləndirilməklə həmin müəssisələrə nisbətən uzunmüddətli kreditlər ayrıla bilər.

Cəzasını başa vurmuş şəxslərin məşğulluğunun təmin olunmasına yönələn tədbirlər

Bir sıra ölkələrin praktikasında cəzasını başa vurmuş şəxslərin məşğulluğunun təmin olunmasına yönələn praktiki tədbirlər vardır ki, bu tədbirlər qismən effekt verir. Bunlar əsasən aşağıdakı tədbirlərdir:

- **Müvəqqəti işlər üçün əmək bazarının təşkili**

Cəzasını başa vuran məhkumların daimi və davamlı iş yerləri ilə təmin olunması əsas məqsəd kimi qoyulmalıdır. Bununla belə bəzi ölkələrin praktikasında bu kateqoriya insanlar üçün qısamüddətli və müvəqqəti işlərin həyata keçirilməsi üçün bazarların və birjaların təşkili müsbət effekt verir. Məhkumlar peşə və ixtisaslarına, peşə vərdişlərinə uyğun olaraq qruplaşdırılır və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları vasitəsi ilə qısamüddətli işlər və ya müvəqqəti işləri üçün sifarişləri qəbul edərək bu insanları həmin işlərə cəlb edirlər. Belə işləri həyata keçirərkən xəsarət alan şəxslərə və ya xəsarət nəticəsində həlak olanların ailə üzvlərinə heç bir kompensasiyalar verilmir. Müvəqqəti işlər həyata keçirən insanlar qeyri-formal əmək bazarında xüsusi çəkiyə malikdirlər və bu baxımdan bu səhədə tənzimləmə işlərinin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

- **Peşə yönümünün dəyişdirilməsi üçün qısamüddətli təhsilin təşkili**

Cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumların peşə yönümünün dəyişdirilməsi və peşəkarlıqlarının artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bu lazimi səmərə vermir. Bu baxımdan cəzasını başa vurmuş şəxslərin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən modul tipli qısamüddətli peşə təlimlərinə cəlb edilməsi üçün əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Belə təhsilin təşkili bu şəxslərə nisbətən qısa müddət ərzində peşə vərdişinə yiyələnməyə və ya əvvəlki malik olduğu peşə və ya ixtisas üzrə bilik və bacarıqlarını artırmağa imkan verir.

TÖVSIYYƏLƏR

Cəza Çəkmə Müəssisələrində həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərə dair

- **“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (YADİDP)** və Dövlət proqramının icrası məqsədi ilə qəbul olunmuş **«2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun**

azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı»nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında (TP) (2008-2010-cu illər) nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər monitorinq olunmalı, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin yerinə yetirilmə göstəriciləri qiymətləndirilməlidir.

- Cəza Çəkmə Müəssisələrində kiçik istehsal sahələrinin yaradılması zəruridir;
- Cəza çəkmə müəssisələrində mövcud olan istehsal sahələrinin hazırkı istehsal potensialı qiymətləndirilməli, istehsal avadanlıqlarının, qurğularının və binalarının texniki vəziyyəti qiymətləndirilməlidir;
- Cəza çəkmə Müəssisələrində saxlanılan əmək qabiliyyətli məhkumların təsnifatı aparılmalıdır. Məhkumlar peşə və ixtisaslarına görə qruplaşdırılmalıdır.
- Məhkumların əvvəllərdə malik olduqları ixtisaslar və peşələr üzrə vərdişlərinin səviyyəsinin öyrənilməsi məqsədi ilə attestasiya keçirilməli, ixtisas və peşələrinə uyğun gəlməyən məhkumların peşə vərdişlərinin, bilik və bacarıqlarının artırılması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- İxtisası olmayan məhkumların, xüsusən də gənc məhkumların texniki peşə təhsilinə, eləcə də müəssisələrdə təşkil olunan qısa müddətli kurslara(kompyüter, dil kursları və s.) cəlb olunması istiqamətində xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- Müəssisələrdə mövcud olan Texniki peşə məktəblərində təhsilin səviyyəsinin olduqca aşağı vəziyyətdə olmasını və tədris vasitələrinin fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmasını, bir çox hallarda isə olmamasını nəzərə alaraq, belə təhsil məktəblərinin texniki bazasının müasirləşdirilməsi, müəllim və usta heyətinin bilik və bacarıqlarının artırılması istiqamətində ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə ciddi zərurət vardır;
- Cəza çəkmə müəssisələrində mövcud olan texniki peşə məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin artırılması ilə yanaşı, həmçinin intizam və davamiyyət məsələləri ilə bağlı problemlər həll olunmalıdır;

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair

- Cəza Çəkmə Müəssisələrində istehsalın dirçəldilməsi üçün ilk növbədə sifarişlərin olması zəruridir. Hazırda müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərə görə özəl sektorun cəza çəkmə müəssisələrinin əmək və istehsal potensialından istifadə etməməsinə nəzərə alaraq həmin müəssisələrə dövlət satınalmaları üzrə sifarişlərin icbari qaydada yönəldilməsi zərurəti vardır.
- Müvafiq qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər etməklə dövlət satınalmaları üçün sifarişlərin bir qismi (qanunvericiliyin müəyyən etdiyi minimum həddən az olmayan) bu müəssisələrə yönəldilməsi mümkündür;
- Belə müəssisələrin məhsulu əvvəlcədən istehsal edərək satış şəbəkələrinə çıxarmaları üçün ilkin vəsaitin olmamasını nəzərə alaraq müvafiq normativ hüquqi aktlara əlavələr və düzəlişlər etməklə və ya hər hansı yeni normativ hüquqi akt qəbul etməklə bu müəssisələrə dövlət büdcəsindən uzunmüddətli və faizsiz kreditlər verilə bilər.

Cəzasını başa vurmuş şəxslərin əməyə və təhsilə cəlb olunmasına dair

- Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və Təhsil Nazirliyi cəzasını başa vurmuş şəxslərin əməyə və təhsilə cəlb olunması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirməlidir. Hazırda bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər qeyri-qənaətbəxşdir və problemi həll etməyə kifayət etmir;
- Cəzasını başa vurmuş şəxslərin peşə yönümünün dəyişdirilməsi üçün qısamüddətli modul tipli kursların təşkili zəruridir;

- Cəzasını başa vurmuş şəxslərin daimi iş yerləri ilə təmin edilməsi prioritet olmaqla yanaşı, onların müvvəqqəti və birdəfəlik işlərlə təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.